

Бутиліна О.В. Реформування вищої школи в Україні та професійна маргінальність студентської молоді [Текст] / О.В. Бутиліна // Молодіжна політика: проблеми та перспективи: збірник наукових праць. – Дрогобич – Перемишль : Посвіт, 2013. – Вип. 4. – С.59-65.

УДК 316.454.7

Бутиліна Олена

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та масових комунікацій
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ ТА ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті аналізуються тенденції реформування системи вищої освіти в Україні, визначаються позитивні та негативні аспекти даного процесу. Авторка акцентує увагу на проблемі виходу молодого фахівця на ринок праці. Досліджується питання професійної маргінальності студентства. Робиться висновок про внутрішню неоднорідність студентської молоді та пропонуються певні способи зменшення негативних наслідків професійної маргінальності студентів.

Ключові слова: реформування, вищий навчальний заклад, студентство, професійна маргінальність студентства.

The article analyzes reformation tendencies of higher educational establishments in Ukraine. Positive and negative sides of this process are defined. The issue of professional marginality of studentship is defined. The author makes a conclusion about differentiation of studentship offers the methods of decrease of students' professional marginality negative consequences.

Key words: reformation, higher educational establishment, studentship, professional marginality of studentship.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, відбиваються на житті всіх соціальних груп. Особливо гостро відчувають ці здебільшого суперечливі зміни молоді громадяни незалежної України. Недостатність уваги з боку офіційних інституцій, несформованість та нестійкість свідомості, недосконалі механізми соціалізації молоді часто створюють доволі несприятливі умови її інтеграції у суспільство.

Різні за характером та інтенсивністю зміни відбулись в усіх сферах нашого суспільства, торкнулись усіх соціальних інститутів. Не винятком стала й система освіти. Український освітній простір за роки незалежності суттєво трансформувався. Відчутні переміни можна спостерігати на усіх рівнях системи освіти. Головним «надбанням» таких реформ стала диференціація навчальних закладів та закріплення нерівності освітніх можливостей представників різних соціальних верств. На думку С. Оксамитної «в українському суспільстві за роки незалежності у сфері освіти сформувалося чимало явищ і процесів, які не сприяють вирівнюванню освітніх можливостей індивідів різного соціального походження» [1, с. 220]. *Актуалізує* проблему й той факт, що студентська молодь, яку по праву вважають оновлюючим чинником розвитку суспільства, виходячи на ринок праці, часто залишається безпорадною, оскільки не знаходить дієвих засобів приєднання до певних професійних спільнот та реалізації себе в обраній професії. За різних причин значна частина випускників не використовує власний потенціал та поступово відсторонюється від професії, яку отримувала в стінах ВНЗ, маргіналізується. Диференціюються не тільки освітні можливості молоді, але й шляхи професійної самореалізації.

Аналізу різних проблем молоді присвячена значна кількість робіт. Науковцями з'ясовується специфіка життєдіяльності молоді в різних сферах. Найбільшу цікавість, в контексті нашого дослідження, викликають роботи, в яких об'єктом дослідження виступає окрема соціальна група молоді – студентство. Різноманітним аспектам життя даної когорти присвятили свої праці такі вчені як, О.М. Балакірева [11, 12], А.П. Лантух [3], Л.Г. Сокур'янська [13], І.П. Шепеленко [14], А.В. Яковенко [16] та ін. Виступаючи складовою системи вищої освіти, студентство України перетворилось на об'єкт експерименту, пов'язаного з підписанням Болонської угоди і переходом до європейської моделі підготовки фахівців. У цьому сенсі нам цікаво було звернутись до робіт О.І. Навроцького [8], С. Оксамитної [1], Л.М. Хижняк [10], С.А. Щудло [9, 15], в яких аналізується характер і спрямованість реформування вищої школи в Україні та вивчаються його наслідки. Дослідження феномену професійної маргінальності студентства здійснювала авторка у ряді останніх робіт [5-7].

Метою даної статті є аналіз впливу реформування вищої освіти на успішність професійного навчання й поширення ознак професійної маргінальності студентства та визначення способів зменшення негативних наслідків даного феномену. Цікаво також з'ясувати, яким чином відбувається диференціація студентства на етапах вибору професії та виходу на ринок праці після отримання освіти.

Студентство як особлива соціальна група має певні властивості, зумовлені нестійким, перехідним маргінальним статусом. Молода людина відчуває подвійний тиск маргінальності

– «загальної», що зокрема, пов'язана з розривом зв'язків зі своєю соціальною базою, вихідцем з якої вона є (сім'єю, територіальною, культурною спільнотою тощо), і професійної – непричетністю до певної стабільної соціально-професійної групи. Маргінальність виступає сутнісною характеристикою студентства, оскільки воно знаходиться на важливому етапі свого розвитку та становлення як нового соціального суб'єкта.

«Загальна» маргінальність студентства може розглядатися як певна відокремленість групи та її членів від основних суспільних підсистем, спільнот, інституцій, капіталів. Вона виступає природною ознакою цієї групи, своєрідним соціальним маркером. Саме на це у 1960-і рр. робили свою ставку ідеологи «нових лівих», зокрема Герберт Маркузе, коли розраховував на революційну активність студентства у країнах Заходу. Він уважав, що «під консервативно налаштованою масою народу приховується прошарок знедолених та аутсайдерів, експлуатованих і переслідуваних...», власне яким і належить розхитати сучасне «тоталітарне» суспільство [2, с. 336-337]. Студентство дійсно продемонструвало у Парижі 1968 р. свій бунтарський потенціал, але більшість обрали пасивні ескапістські форми протесту, прийнявши субкультуру хіпі. У цілому і перше, і друге є гарною ілюстрацією «загальної» соціальної маргінальності студентства. До речі, більшість генерації шістдесятих років на сьогодні є соціально адаптованими людьми з прихильністю до «буржуазного» способу життя, бо маргінальність тут має характер віковий та транзитивний.

Деякі сучасні вчені також схильні розглядати студентство як маргінальну групу. Зокрема, одна з провідних дослідниць у галузі вивчення проблеми маргінальності А.П. Лантух визначає студентство як «строкатий конгломерат, який відображає всі особливості тих соціальних груп, звідки вийшли його складові частини» [3, с. 121]. Вона стверджує, що сучасне студентство – це маргінальна група. Основною передумовою цього стану дослідниця називає кризу системи освіти. Розчарування частки студентів у обраній професії, складності працевлаштування за фахом, усвідомлення необхідності перекваліфікації та загальна опозиція світу дорослих, вважає А. Лантух, відтворює маргінальну природу студентства.

Російські дослідники В. Чупров та Ю. Зубок, які аналізують процес соціального становлення молоді в умовах «суспільства ризику», вважають, що молоді люди неминуче вимушені вступати у конфлікт з суспільством, який, у свою чергу, може стати джерелом розвитку молоді, а може й перетворитись у фактор соціального виключення (дискримінації, відчуження, маргіналізації) [4]. Вчені розкривають сутність основних конфліктів молоді з інститутами соціалізації – освітою, економікою, родиною, зайнятістю тощо.

Ми вважаємо, що неузгодженість дій таких двох інститутів соціалізації, як освіта та зайнятість, що виникла в основному внаслідок відсутності планування підготовки кадрів, є значним маргіналізуючим фактором студентської молоді. Вже на етапі навчання молодь

усвідомлює «незатребуваність суспільством кваліфікованих кадрів з числа випускників, що загострює ризик депрофесіоналізації та низхідної соціально-професійної мобільності найбільш кваліфікованих молодих людей» [4, с. 107]. Власне це й можна розглядати як інший прояв маргіальності студентської молоді. А саме, мова йде про професійну маргіальність студентства.

За нашим визначенням, професійна маргіальність студентства – це особливий стан несформованості установки на професію, який знаходить своє вираження, зокрема, у ставленні до навчання й рівні академічної успішності та в тенденціях до зміни профілю професійної підготовки [докладніше див. 5-7]. Слід зауважити, що професійна маргіальність виступає показником ступеню віддаленості молодої людини від конкретного виду професійної діяльності. Сформованість установки на певну професію впливає на мотивацію навчання, рівень інформованості щодо специфіки майбутньої професії, визначає стійкість та однозначність професійної орієнтації. В тому випадку, коли уявлення про майбутню професію поверхневі, існує слабка мотивація навчання, не визначені чіткі пріоритети у професійній площині, відстань між індивідом та сферою його нинішньої (освітньої) та майбутньої (професійної) діяльності є достатньо великою і має тенденцію до постійного збільшення, аж до повного розриву. Подібний розрив, в свою чергу, може проявлятися у формалізації процесу навчання (недисциплінованості, безвідповідальності, низькій успішності тощо) чи навіть його припиненні, або зміні профілю підготовки.

Чи впливає реформування системи вищої освіти в Україні на появу й поширення професійної маргіальності студентів? І яким саме чином це відбувається? Сучасна вища школа на відміну від системи середньої освіти виконує дві основні функції – загальноосвітню і функцію професійної підготовки. В умовах комерціалізації навчання посилилася тенденція умовного розходження у соціальному просторі цих двох векторів вищої школи, коли випускники формально отримують дипломи про вищу освіту, але за різних причин та обставин не стають професіоналами. Так чи інакше, але друга функція розрахована на те, що випускники освітніх закладів можуть поповнити лави професійних груп, маючи певну суму теоретичних знань і практичних навичок у тій чи іншій галузі народного господарства.

Реформування національної вищої освіти в першу чергу пов'язано з приєднанням України до Болонської угоди. Існують різні точки зору на сутність та результати цих перетворень, починаючи з усебічного схвалення, закінчуючи жорсткою критикою. Проте певна частина експертів все ж таки намагається ґрунтовно його дослідити, визначаючи позитивні та негативні аспекти новацій. Погодимось із О.І. Навроцьким у думці про суперечливість Болонського процесу. Він пише, що «Болонські нововведення скривають у

собі як конструктивний, так і деструктивний потенціал. Реалізація Болонських ідей потребує продуманої та виваженої політики, підкріплення конструктивної тенденції законодавчими актами» [8, с. 131]. Основними цілями Болонського процесу є: 1) введення двоциклового навчання; 2) запровадження кредитної системи; 3) контроль якості освіти; 4) розширення мобільності та 5) забезпечення працевлаштування випускників. Серед цих принципів звертає на себе увагу ідея встановлення стандартів транснаціональної освіти, що передбачає оцінювання знань та вмінь молодих фахівців та незалежність її від тривалості, місця та змісту навчання. Це завдання вимагає від ВНЗ чіткого усвідомлення та розуміння тих вимог, що висуваються до випускника на європейському ринку праці та відповідність знань, які надаються, реальній професійній діяльності. Вищі заклади освіти України, нажаль, у багатьох випадках орієнтовані на підготовку і випуск спеціалістів за старими стандартами. Саме тому, з'являються на ринку праці молоді фахівці зі спеціальностями, що заздалегідь будуть незатребуваними і приведуть їх до центрів зайнятості де вони будуть вимушені перекваліфікуватися і працювати не за фахом. Це ж міркування підтримує і С. Щудло, яка пише, що «фактором, який перешкоджає узгодженню вимог ринку праці з пропозицією фахівців, є недосконала система підготовки кадрів. Нині, коли йде реструктуризація економіки, багато спеціальностей стають неактуальними. Далі дослідниця зазначає, що – не створено гнучкої системи перекваліфікації фахівців, що збільшує чисельність безробітних на ринку праці» [9, с. 53]. Керівництво багатьох університетів та академій усвідомило необхідність зміни принципів підготовки молодих кадрів та швидкого реагування з метою задоволення потреб ринку, тому з'являються у переліках спеціальностей нові, що виникли у відповідь на виклики сучасності.

Проте, завдання, яке постає перед сучасними ВНЗ далеко не обмежується лише наданням нових та якісних професійних знань і навичок. Сьогодні роль вищої школи значно ускладнюється. Вона повинна підготувати молоду людину до ефективної праці в умовах економіки, що швидко змінюється, тобто фахівець, крім високої кваліфікації має набути такі якості як активність, бажання самовдосконалюватися, готовність опановувати новими видами діяльності, постійно вчитися. Додамо до цього переліку такі ознаки, які Л.М. Хижняк відносить до категорії «компетентність у сфері економічної діяльності», себто ті, що допоможуть молодій людині якнайшвидше адаптуватись до потреб ринку праці: «підприємливість, відповідальність, дисциплінованість, культ праці, гордість за якість виконаної роботи» [10, с. 186]. Саме розвиток цих здібностей сприятиме подоланню невпевненості, розгубленості та невизначеності, що характеризують негативні прояви стану маргінальності студентської молоді.

Результатом соціоструктурних змін останніх десятиріч стала суттєва диференціація всіх соціальних спільнот. Студентство, як особлива соціальна група, також дуже диференціювалось і не тільки за матеріальними статками й статусними ознаками, що характеризують переважно батьківські ресурси, але й у відношенні до вибору професії. Можна змалювати узагальнені образи декількох груп студентської молоді, що різняться за способом вибору професії. Одна з таких груп – це група студентів, що чітко орієнтована на професію. Це, зокрема, ті молоді люди, у сім'ях яких підтримується традиція наслідування професії. У них з дитинства батьками формується установка на певний вид професійної діяльності, вони йдуть цілеспрямовано до своєї мети і відчують абсолютну впевненість у власній професійній самореалізації. Часто під час навчання у ВНЗ ці молоді люди підробляють за майбутнім фахом. Інша група студентів, навпаки, намагається змінити професійну біографію родини, оскільки соціальний, професійний і матеріальний рівень, якого досягли їх батьки, розцінюється як низький і неприйнятний для них. Жити так, як живуть їх батьки вони не бажають, тому формують певні цілі, підвищують рівень домагань, мобілізують зусилля. Для цієї групи молодих людей також притаманна стійка установка на певну (більш престижну за батьківську) професію. Ще одну групу складають представники молодіжної когорти, які розглядають освіту тільки як шанс «знайти себе» у тій чи іншій справі. Чіткого та впевненого крокування у напрямку відповідної професії у них не відзначається. Вони розраховують на вдалий збіг обставин, тому впевненості у професійному майбутньому немає. Ця група вирізняється слабкою установкою на професію, відсутністю усталених професійних переваг. Таким чином, внутрішньою ознакою, що диференціює студентство за критерієм вибору професії та готовністю реалізовувати себе в обраному напрямку, є установка на професію.

Наближення до професії — особливий шлях, який може бути довгим чи навпаки коротким, швидким чи повільним, складним чи простим й зрозумілим. Однак, якого б характеру він не набував, завжди буде супроводжуватися ефектом маргінальності тих суб'єктів, які його долають. Внутрішня диференціація студентської молоді, зокрема, за ознаками сформованості установки на професію та налаштованості на практичну діяльність, може розглядатись підґрунтям для побудови стратегій подолання професійної маргінальності. Отже, професійна маргінальність існує як об'єктивне явище, що виникає у результаті потрапляння індивіда у нове для нього середовище. Так, коли мова йде про студентів, то всі першокурсники є маргіналами. Вони поки що перебувають у найвіддаленіших позиціях від майбутньої професії, бо ще замало інформовані про специфіку практичної діяльності. У них відбувається перше знайомство зі спеціальними знаннями, що складатимуть сутність їх професійної діяльності. Проте, у молоді, що має чіткі пріоритети у

професійній сфері цей період прилаштування та «знайомства з професією» є швидкоплинним. Для тих, хто потрапив у ВНЗ, так би мовити випадково, ця адаптація може тривати доволі довгий час і привести до значних змін у поведінці й світосприйнятті. Згодом, накопичується інформація, формуються певні навички, складається відповідне ставлення до справи, якою займається особа. Стан маргінальності, що знаходить відображення у певній дезадаптованості, зникає коли індивід випрацьовує засоби ефективного функціонування у групі. Протягом навчання переважна частина студентів долає цю маргінальність, шляхом закріплення чи посилення позитивного ставлення до майбутньої професії та формуванням чіткої установки на професійну самореалізацію. Це нормальний, природний процес «входження» індивіда у певне середовище. У той же час існує й інший напрямок розвитку проявів професійної маргінальності. Її можна розглядати як певного роду девіацію, тобто відхилення від норми. Це рух у зворотному напрямку. Така маргінальність характеризує «відхід» індивіда від професії, нездатність чи небажання інтегруватись у певну соціально-професійну групу. В результаті цього формуються у студентських співтовариствах групи «аутсайдерів», що не орієнтовані на професійну діяльність за фахом і готові змінити профіль підготовки.

Погляд на недавню історію нашого суспільства дозволяє міркувати про те, що явище професійної маргінальності студентів не є чимось новим. Воно набувало різних характеристик у різні історичні епохи. Як зазначалось вище, трансформація системи освіти стала підґрунтям для виникнення цього феномену. У середовищі студентства відчуття певної відокремленості від майбутньої професії формувалось під впливом переважно особистісних факторів, зокрема, потреби самовираження та творчості. Основою впевненості у професійному майбутньому була налагоджена система розподілу на місця виробництва та супровід молодого спеціаліста вже на місці його безпосередньої роботи (система наставництва). Кожна молода людина уже на етапі вибору професії та вищого навчального закладу мала певну уяву про власну професійну діяльність. Турбота держави про молодих спеціалістів часто обмежувалась лише наданням першого робочого місця. Що ж відособлювало молоду людину від обраної професії? Функціонування в малорухомих, чітко зафіксованих межах часто гальмувало творчий процес, не дозволяло молоді виявляти власне бачення дійсності та реалізовувати інноваційний потенціал, яким вона володіла. ВНЗ формував чітку установку на професію, що реалізовувалась у мотиві професійної самореалізації, держава гарантувала зайнятість за фахом, проте в сфері практичної діяльності молодь не мала можливості проявити всі здібності. Феномен професійної маргінальності виявлявся здебільшого у розчаруванні, яке відчували вчорашні студенти у реальній практичній діяльності за фахом. Це розчарування виникало в результаті: 1) невідповідності

роботи, що виконувалась рівню професійної підготовки молодшої людини; 2) неможливості будь-яким чином вплинути на роботу організації; 3) нездатності, в силу закріпленості системи, реалізувати творчі рішення. Врешті робота для частки молоді перетворювалась лише у зовнішній атрибут приналежності до певної професійної групи. Цей факт усвідомлювався молоддю вже під час навчання у ВНЗ, тому у деякої частини студентства виникало відчуття розчарування як у власному професійному виборі так і перспективі опинитись у ролі простого виконавця нескладних завдань. Можна стверджувати, що професійна маргіналізація студентства виражалась у протиріччі між потребою молоді в творчості й новаторстві та формалізацією й бюрократизацією професійної сфери і соціально-трудових відносин.

Сьогодні ми виступаємо свідками суттєвих змін, що відбуваються у молодіжній свідомості та світогляді. Сучасні молоді люди – це нове покоління незалежної України, які вже не знають «радянських часів», проте істотно відчують відгомін епохи перебудови. «Правила гри» на ринку праці, в системі підготовки спеціалістів змінилися остаточно, і сучасна молодь їх добре розуміє та сприймає як невід’ємну частину сценарію. Жорстокі вимоги капіталізму епохи первинного накопичення капіталу сформували певні особистісні якості, що допомагають молодим людям жити у нових умовах – це ініціативність, здатність пристосовуватись, готовність до ризику, вміння захищатися, наполегливість. Саме завдяки їм молодь більш реально оцінює власні сили і можливості, адекватно реагує на виклики сучасності, швидше адаптується до нових умов існування.

Усвідомлення високого рівня вимог, що висувають роботодавці до потенційних працівників, приходить не тільки під час перших спроб працевлаштування, а раніше, вже під час навчання у вищому навчальному закладі. Однак, суттєво ставлення молоді до процесу опанування професією поки що не змінюється. Освіта переважно зводиться до отримання формального підтвердження (диплому) про закінчення того чи іншого ВНЗ. Чому ситуація складається саме таким чином? Ми бачимо декілька взаємозалежних причин цієї ситуації. По-перше, суттєво поглибився розрив між системою освіти і сферою виробництва. Ці взаємопов’язані сфери почали функціонувати майже автономно. Промислове виробництво, яке сьогодні, на жаль, знаходиться в складній ситуації й потребує модернізації та технічного оновлення, орієнтується на високопрофесійних фахівців, проте не здатне забезпечити їм гідні умови праці та рівень заробітної платні. Як результат маємо істотне зниження престижу інженерно-технічних професій. Переорієнтація у сферу виробництва послуг призвела до значних деформацій на ринку праці. Розширення мережі професійних контактів організацій і ускладнення процесу виробництва в решті зумовило появу нових професій, ускладнення та вдосконалення функцій старих, а, отже, й призвело до підвищення вимог до спеціаліста. У

свою чергу, система освіти, втративши підтримку держави, була поставлена у жорсткі умови виживання. Частковий перехід державних ВНЗ на платну основу надання освітніх послуг, поява приватних вищих закладів освіти стали тими стратегіями виживання, які вимушена була обрати освітня сфера країни у період її реформування і яка залишилась та затвердилась на сьогодні. Швидке реагування на збільшення попиту на ринку праці на невиробничі спеціальності призвело до відкриття відповідних факультетів і спеціальностей, що готували молодь за «модними» напрямками на платній основі, майже у всіх ВНЗ. Незалежно від наявності чи відсутності необхідної матеріально-технічної бази та науково-педагогічного складу, ВНЗ почали випускати спеціалістів, які в решті решт були неспроможні виконувати певні професійні функції. Таким чином, вони заздалегідь відчужувались від професії. Ступінь їх професійної маргінальності був доволі високим.

Друга причина криється, як ми відмічали вище, у реформуванні системи освіти, небажанні (неспроможності) її відповідно реагувати на потреби ринку праці та виробничої сфери. Як зазначила О. Балакірева «сучасна вища освіта певним чином є не професійною і не спеціалізованою, а швидше, загальною (своєрідною передумовою для подальшого професійного самовизначення)» [11, с. 11].

Отже, *підсумовуючи*, можна зазначити, що сучасне студентство, яке набуває певні теоретичні знання у стінах вищих навчальних закладів, не достатньо орієнтується ними на дійсну практичну діяльність. Тому молодь маргіналізується, оскільки виходить на ринок праці «неозброєною» із незначним набором ресурсів, якими вона може розпоряджатися у процесі адаптації до нового для неї професійного середовища.

Ми вважаємо, що професійна діяльність повинна стати невід'ємною складовою навчального процесу для формування адаптованого до сучасних умов економіки молодого фахівця і подолання негативних проявів професійної маргінальності. Це передбачає, що ВНЗ мають надавати не тільки якісні та новітні знання, створювати інноваційний клімат, який є запорукою формування творчої особистості, але й налагодити міцні зв'язки з відповідними галузями, для яких ведеться підготовка спеціалістів. Зокрема, одним із засобів подолання негативних проявів професійної маргінальності студентства може стати ефективна виробнича практика. Вона має перетворитися з формального заліку на дійову систему професійної підготовки. Звичайно, в цій справі замало буде зусиль самих університетів та академій, підприємства зі свого боку мають змінити своє ставлення до студентства. Практика повинна збільшитися за часом і змінитися за змістом. Для зацікавлення керівників підприємств – баз практики повинні надаватися податкові пільги. Таким чином, ефективна практика у ВНЗ може стати умовою успішної адаптації молоді в трудовій сфері, розширення

мережі контактів та плідного використання отриманих знань та творчого потенціалу випускників вишів.

Література:

1. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К.: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287с.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе [пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина] – М. : ООО „Изд-во АСТ”, 2002. – с. 526.
3. Лантух А. П. Студенчество – маргинальный опыт [Текст] / А.П. Лантух // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» – 2000. – №492. – С. 121-127.
4. Чупров В.И., Зубок Ю. А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М. : Наука, 2001. – 230 с.
5. Бутиліна О.В. Феномен професійної маргінальності студентства: особливості соціологічного вимірювання [Текст] / О.В. Бутиліна // Право і безпека. – 2009. – №1. – С. 259-265.
6. Бутиліна О.В. Професійна маргінальність студентів [Текст] / О.В. Бутиліна // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2012. – Випуск 6. – С.81-87.
7. Бутиліна О.В. Чинники професійної маргінальності студентства [Текст] / О.В. Бутиліна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» : [зб. наук. праць] / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Х. ХНУ, 2012. – № 999 – С. 210-215.
8. Навроцкий А.И. Болонский процесс и инновационное развитие высшей школы Украины [Текст] / А.И. Навроцкий // Вестник ХНУ им. В.Н. Каразина. Серия «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2005. - №652. – С. 128-132.
9. Щудло С.А. Якісна освіта як чинник адаптації молоді на ринку праці / С.А. Щудло // Духовно-творчий потенціал студентської молоді: психолого-педагогічні проблеми формування та реалізації: Матеріали 3 Всеукр. наук.-метод. конф. – Рівне, РДГУ, 2006. – С. 52-53.
10. Хижняк Л.М. Університет в умовах глобальних соціально-економічних трансформацій: фактори конкурентоспроможності [Текст] / Л.М. Хижняк // Соціологічні дослідження:

[зб. наук. праць] /Східноукр. національний університет ім. В. Даля. – Луганськ: СНУ. – 2006. - №6. – С.177-193.

11. Балакірева О. М. Трансформація цінностей освіти [Текст] / О. М. Балакірева, О. В. Валькована // Український соціум. – 2007. – №4. – С. 7-19.
12. Соціальні проблеми працевлаштування молоді: Аналітичний звіт / О.М. Балакірева, О.О. Яременко, О.В. Валькована, В.В. Онікієнко та ін. – К.: Держ. ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 132 с.
13. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков : Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
14. Шепеленко І.П. Життєві стратегії студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства [Текст] / І.П. Шепеленко // Український соціум. – 2006. - №1. – С.60-64.
15. Щудло С.А.Інституційні пастки вітчизняної системи вищої освіти [Текст] / С.А. Щудло // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : [збірник наукових праць]. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – Вип. 51. – С. 214-224.
16. Яковенко А.В. Мотивации получения высшего образования в контексте цивилизационных трансформаций [Текст] / А.В. Яковенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства/ Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О. Шульга та ін. – К., 2002. – С. 316-321.